

UOT: 09; 297

SEVİNC RƏHNULLA
AMEA Əlyazmalar İnstitutu
Böyük elmi işçi, Azərbaycan
sevindj.rahnnulla@mail.ru

ƏBDÜSSALAM AXUNDZADƏNİN MİLLİ MƏNAFENİN QORUNMASINDA ƏMƏLİ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Ruhani idarəsi, şeyxülislam, soyqırım, mübarizə, milli birlik

XIX əsrdə Azərbaycanın elm, maarif və din tarixində böyük xidmətləri olan ziyalılardan biri də Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı, ədib və alim Əbdüssalam Axundzadə 21 iyun 1894-cü ildən 1907-ci il 18 noyabra qədər Qafqaz Müsəlmanları Şiyə Ruhani İdarəsinə sədrlik etmişdir. O, şeyxülislam kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Qafqazda olan məscid və mədrəsələrin müəyyən olunmuş qaydalarla idarə olunmasını təmin etmək üçün təftişinə, yeni tipli mədəsələrin açılması, uşaqların, o cümlədən qız övladların təhsilə cəlb olunmasına, müasir təhsil metodikasının tətbiqinə, erməni-müsəlman davasının aradan qaldırılmasına dair bir çox əhəmiyyətli layihə və tədbirlərin həyata keçməsi üçün mübarizələr aparmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində Ə.Axundzadəyə məxsus sənədlər arasında aşağıdakı şəhadətnaməyə rast gəlinir: “*Tiflis-Kutaisi şia quberniya məclisinin sədri Axund Hacı Baba Həsənzadə, üzvlər Axund Mustafa Talibzadə, Axund İsmail Yusifzadə tərəfindən 1877-ci il fevral ayının 17-də təsdiq olunmuş şəhadətnaməyə əsasən Əbdüssalam Axundzadə Salyan sakini Axund Vəliməhəmməd Allahverdi oğlunun Xanım Əliverdi qızı ilə qanuni nikahından hicri tarixi zilhicca ayının 12-si 1258-ci il, xristian təqvimini 2 yanvar 1843-cü ildə anadan olmuş doğma oğludur*” [1, v.32-33].

Mərhum pedərindən mal və dünyalıq qalmadığından dünya məşəqqətlərini pək ertədən görməyə məcbur bulunmuşdur. Maddi və mənəvi sıxıntılar içərisində yaşamasına baxmayaraq o, təhsildən ayrılmamış və bu amal uğrunda anası Xanım da hər əzab-əziyyətə qatlaşmalı olmuşdur. Validəsinin himmət və qeyrəti ilə təhsildən ayrılmayıb qədr-əlhal davam etmişdir.

Pədərindən qalmış kitabları validəsi satdırmadığından gənc Əbdüssalam bunlardan çox istifadə etmişdir”. “Elmi ərəbiyyəni Salyanda köhnə, əski üsül ilə on sənə qədər və iki-üç sənə daha başqa məhəldə təhsil edərək olduqca sahibilm olmuşdur. Müddəti-təhsili on səkkiz sənələrə sürüb...” [19].

Xalq arasında olan nüfuzu, dərin elmi bilgilərə malik olması və bacarıqlı müəllim kimi tanınması Axundzadənin şeyxülislam təyininə səbəb olmuşdur. Bu təyinat hakim dairələri qane eləmədiyi üçün işinə tez-tez müdaxilələr edilir, fəaliyyəti izlənilirdi.

Qafqaz mülki işlər üzrə baş idarənin 22 avqust, 7402-Nöli qərarında göstərilir: “*Daxili işlər nazirliyi baş idarəni xəbərdarlıq edir ki, Əlahəzrət İmperator Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyası Tatar şöbəsinin şia müəllimi Kollegiya sovetniki Ə.Axundzadə Zaqafqaziya şeyxülislamı təyin etmişdir.*

Çar II Nikolayın 1896-cı il may ayının 14-dən 26-na qədər Moskva şəhərində təntənəli tacqoyma mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdə ziyafətlər, ballar, şənliklər təşkil olunmuş, imperiyanın müxtəlif bölgələrindən 100-dən çox İslam dininin mötəbər şəxsləri o cümlədən Ə.Axundzadə bura dəvət olunmuşdur. “*Qafqaz Mülki hissə üzrə baş idarəsi dəftərxanasının Şeyxə göndərdiyi 20 aprel 1896-cı il 79 Nöli bildirişdə onun tacqoyma mərasimində iştirakı ilə əlaqədar Moskvaya çatdıqda qalacağı ünvanı baş komandanın səyyar dəftərxanasına təcili olaraq bildirməyi xahiş edilir*” [1, v.54]. “*Xarici etiqatların ruhani işlər üzrə departamenti tərəfindən də Ə.Axundzadəyə göndərilən 10 aprel 1896-cı il 3559 Nöli-li bildirişdə xahiş edilir ki, Moskvaya çatdığı təqdirdə təcili olaraq ünvanı*

nı Petro-Pavlovskidəki Rim-Katolik kilsəsində yerləşən Ruhani Departamentinin dəftərxanasına bildirsən" [1, v.50].

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı arasında yalnız Axundzadə belə bir əzəmətli tədbirdə iştirak etmişdir.

Qafqazda öz zamanlarına uyğun dərindən bilik verməyə qadir mədrəsələr olmuşdur. Lakin vaxt keçdikcə bu mədrəsələr dövrün tələblərinə cavab vermədiyindən nüfuzlarını itirmişlər. Ali ruhani təhsil almaq istəyənlər İrana, Türkiyəyə, Misirə getməyə məcbur idilər. Lakin imperiya qanunlarına görə xaricdə təhsil alanlara Rusiya hüdudlarında vəzifə almaq yasaq idi. Axundzadəni bu məsələ çox narahat edirdi. Məmləkətdə ali təhsil verən mədrəsə, xaricdə oxuyub gələnlərə isə iş yox idi. Ali ruhaniləri, mədrəsədə dərs demək üçün müəllimləri necə yetişdirməli? Bu çətinlikləri həll etmək üçün bir ali ruhani mədrəsəsinin tikilməsi dövrün ən aktual problemi idi. Çünki icazə istəyi ilə hökumətə edilmiş çoxsaylı müraciətlər səmərə verməmişdir. Hətta mədrəsənin inşası üçün lazım olan xərcləri əhali öz üzərinə götürdüyünü bildirməsinə baxmayaraq, çar üsul-idarəsinin razılığını almaq mümkün olmamışdır.

Nəhayət, tarixi bir hadisənin baş verməsi ümidlərin yenidən baş qaldırmasına səbəb oldu. Belə ki, 1904-cü il 12 avqust tarixində Peterqof - çar II Nikolayın çoxdan arzu edilən dörd qızından sonra oğlu dünyaya gəldi. Vəliəhdin anadan olma xəbəri imperiyanın hər tərəfinə yayılır. Bu zaman imperator hədsiz xoşbəxt günlərini yaşayırdı. Axundzadə Ali mədrəsənin təsis olunmağı xüsusunda yenidən xahiş etmək üçün bundan yaxşı məqamın ola bilməyəcəyini başa düşdü. O, Qafqazın baş valisi general Frazeyə müraciət edərək, vəliəhdin dünyaya gəlməsini təbrik etdikdən sonra bu böyük hadisənin yadigarı olaraq, vəqf pulları, müsəlmanların öz aralarında topladıqları xeyriyyə və ianə pulları ilə Ali ruhani mədrəsənin tikilməsinə icazə istədi. Həmçinin bəyan etdi ki, mədrəsə böyük knyaz Aleksey Nikolayeviçin anadan olma gününün yadigarı olaraq Alekseyevski Ali Ruhani Mədrəsəsi adlandırılacaqdır [2, v.1]. Bu, məqamında edilmiş təşəbbüs nəticəsiz qalmamışdır. 4 oktyabr 1904-cü ildə Qafqaz mülki işlər üzrə dəftərxanasından cənab Şeyxə göndərilən 12600-№li sənəddə bildirilir:

"Keçən avqust ayında siz cənablar müfti həzrətləri ilə bərabər Əlahəzrət İmperatora təzim edərək, Qafqaz müsəlmanlarının sədaqətini bildirərək, imperiya varisinin anadan olması günü münasibəti ilə təbrik etmişsiniz. Tiflisdə bu hadisənin əbədiləşdirilməsi üçün vəqf pulları, ruhani mədrəsəsinə olan şəxsi ianələr hesabına tikmək istədiyiniz mədrəsəyə böyük knyaz Aleksey Nikolayeviçin şərafinə Alekseyevski adlandırılacağını bildirmiş, icazə istəmişsiniz. Pi-yada üzrə general Frazenin tapşırığı ilə dəftərxana bu işin təkrar baxılması və sonrakı gedişatı üçün sizdən xahiş edir ki, haqqında danışılan mədrəsənin tikintisi, təşkilatçılığı, həm dini, həm də dünyəvi dərslər üçün vəsaitlər, idarə etmənin təşkili, saxlanması üçün nəzərdə tutulan mənbələr haqqında geniş məlumat verəsiniz" [2, v.2-3].

Şeyxülislam və Müfti Bakıya gələrək şəhərin müsəlman- imkanlı şəxsləri ilə görüşüb, mədrəsə haqqında ümumi məlumatı ərz etmişlər. Z.Tağıyevin yaxından iştirakı ilə xeyriyyə işi üçün ianə qəbulu başlamışdır [17].

Baş kamandan General Frazenin yerinə general Malama təyin olunduqdan sonra Şeyxə 29 yanvar 1905-ci il 1309-№li sənədi göndərərək yenidən təsəvvürnaməni təcili göndərməyi tələb etmişdir [2, v. 4-5]. Layihə hazır olduqda çar üsul-idarəsinə və ictimaiyyətin tanış olması üçün mətbuata təqdim olunmuşdu.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlman xalqlarının işğalçılara qarşı mübarizəsi xalq hərəkatı, kütləvi üsyan şəklini alaraq dini xarakter daşmışdır. Xristian Avropasının müsəlman şərqinə qarşı müstəmləkəçilik, zülm və təzyiqinə cavab olaraq islamın müdafiəsi uğrunda "ittihad-i-islam" yaranmışdır.

Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə kimi ittihadçılar ideya sələfləri Cəmaləddin Əfqaniyə istinad etmiş, onu zəkali şəxslərdən biri kimi tez-tez yad etmişlər. *"Avropalılara elə gəlir ki, islam yalnız indi birləşmişdir. Müsəlman dünyasının özündə isə, əksinə hesab edirlər ki, artıq çoxdan birləşmiş islam yalnız axır zamanlarda ayrılmağa başlamışdır"* [24].

Şeyxülislam Əbdüssalam Axundzadə ittihad-i-islamın tərəfdarlarından olub, hesab edirdi ki, xalqın keçmişdən uzaqlaşması, əxlaqın pozulması, köhnə ehkamların zəifləməsi müsəlmanlara üz verən bütün bəlalərin yeganə mən-

bəyidir. Bu baxımdan Axundzadənin fikrincə, müsəlmanların birliyə nail olmasının iki başlıca şərtlərindən biri Quranın mahiyyət və mənasının dərk olunmasıdır: *“Bu üsul (İslamın qayda-qanunları) qəlbə özünə nə qədər möhkəm yer tutarsa insanı bir o qədər səadət yoluna və nicata cəlb və yolçu edər. Üsulu-dindən tövhid və məadın qəlbə qərarlaşmasına və istehkamına səbəb hər gün müəyyən vaxtlarda qılınan namazdır ki, Kəlmeyi-tayyibəni, tövhidi təkrar etməklə tanınan təkliyinə şəhadət verir, xudavəndi-ələmi dua və sənə edib cəza günü gözəl əcr verəcəyinə ümidvar oluruq”* [5].

Ə. Axundzadə digər ittihadçılar kimi düşüncürdü ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s) təlimi Allahın təlimidir və İslam haqqında fikir yürütmək üçün Quran əsas götürülməlidir. Hər bir müsəlmanın Quranın mahiyyəti ilə yanaşı, nübuvvət bərsində də anlayışı olmalı və müqəddəs peyğəmbərlərini yaxından tanımalıdır. Çünki, peyğəmbərlər Allahın sözünü yer üzündə yayıcıları və təbliğatçılardır. Əgər bir müsəlman peyğəmbərin tarixini bilməsə, onun əhli-beytini tanımasa islam əqidəsinə etiqadı yarımçıq olacaqdır. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinə təsir göstərən islam ideologiyasının təbliğçiləri müsəlman ələmi birliyini yaratmaq məqsədilə İslamın çiçəkləndiyi dövrünə, dinin dəyişikliyə məruz qalmamış ilkin dövrünə - əsl İslama qayıtmağı, Məhəmməd peyğəmbərə (s) nazil olan Qurana bilavasitə istinad etməyi tələb edirdilər. Onlara görə *“Panislamizm özünün daxili məzmununa görə geriyyə dönməkdir. Köhnəliyə qayıtmaq yox, daha inamla, daha qüvvətlə irəliyə getmək üçün geriyyə dönməkdir”* [23].

Axundzadə hakimiyyət tərəfindən süni surətdə qabardılan, səbəbi xalqı parçalamaq olan sünni-şii məsələsini aradan qaldırmağa, müsəlmanlara münafiqşəyə heç bir səbəb olmadığını anlatmağa çalışmışdır. Əlimərdan bəy Topçubaşının şəxsi arxivindən olan sənəd və məktublarının içərisində əslən Ufalı, ictimai-siyasi xadim, liberal hərəkətin müsəlman liderlərindən biri olan S.G.Canturinə yazdığı məktubda o, sünni-şii problemi, Ruhani İdarələrinin təşkili məsələlərinə toxunduqdan sonra şeyxülislam Axundzadənin sözlərini xatırlamışdı: *“Şiələrin başçısı olan Zaqafqaziya şeyxülislamı “sünni və şiələrin nə fərqi vardır sualına belə cavab*

vermişdi: “Daha yaxşı olar siz soruşasınız ki, bu məzhəblər niyə mövcuddur. Mən onları qəbul etmirəm və bəyan edirəm: mən nə şiiə, nə də sünniyəm. Mən müsəlmanam”. Qızıl sözlərdi və əlbəttə nə Sultanovdan (Orenburq Məhəmmədi Ruhani İdarəsinin V müftisi, ruhani başçısının mütamadi olaraq həmməzhəbləri tərəfindən seçilməsi fikri ilə razılaşmamışdı -əlavə R.S.), nə də Akçurindən (Yusif Akçurin Rusiya və Türkiyənin ictimai-siyasi xadimi, Rusiya Müsəlmanlarının I qurultayında Topçubaşovla birlikdə sədr seçilmişdi -əlavə R.S.) deyil. Yeganə həqiqi və xilasedici başlanğıca (kökə) tabe olaq” [21].

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü və maddi yardımı ilə fəaliyyətə başlayan qızlar məktəbinin açılışı zamanı Axundzadənin Kaspi qəzetində həm Hacı ilə həmrəyliyinə, həm də qızların təhsilinin vacibliyinə dair məktubu məqalə şəklində çap olunur:

“...o məktəbin uşaqlarımız üçün tərbiyəli analar hazır etməgilə onların nəsilərinin tərbiyə ilə uzanmağına səbəb olacaq... Bu mətləbdə şəkk yoxdur ki, insanın tərbiyəsi bərsində əvvəlinci dərəcədə əhəmiyyətli ananın tərbiyəsidir. Nə qədər ki, analar tərbiyə və mərifətli olsalar o dərəcədə öz uşaqlarının tərbiyələrinə dürüstlük və yaxşıqla qaim ola bilib uşaqları dəxi məktəbə hənuz getməmişdən qabaqca yaxşı rüsum və adətləri örgənib, gözəl xasiyyət və təbiətlər dərk edib öz laziməyi-şəriət qaidə və yollarına alim olacaqdırlar və bu növ tərbiyəli anaların lüzumiyyəti qız uşaqları üçün dəxi də artıqdır. Zira ki, onlardan yaxşı evdarlıq və ev işlərinə pərəstarlıq örgənə bilərlər və insanın diriləsinə dair ləvazimatı və xoşbəxt külfətin güzəran və xoşbəxtlik yollarını başa düşərlər və müsəlman şəriətinin mülahizəsilə təlim və tərbiyə bərsində övrət ilə kişinin heç bir təfavütü olmuyub, hər ikisinə təhsili-əlmün lüzumiyyətini bəyan edir, necə ki, bu mətləbə şahiddir rəsuli-əkrəmin fərmayışı ki, “Tələbə əl-əlmü fərizətin alə kulli muslimin və muslimətin”, yəni elm təhsil etmək hər bir müsəlman kişi və müsəlma övrətə vacibdir. Bu cəhətlərdəndir ki, Qafqaziya-da müsəlman qızları üçün ba vücuti-inki məktəb mövcud olmamağı ilə belə, genə onlar özlərinə lazım şəriət əhkamını və Qurani-şərifin qirəətini övrətlərdən təlim alırlar. Əgər müsəlmanların keçən vaxtlarına dəxi nəzər oluns,

məlum olar ki, müsəlmanların məlumat meydanının ən vəsəti olan Bağdad və Misir-Qahirədə nə dərəcədə mahirə və alimə müsəlman övrətləri var idi ki, hər birinin tərcümeyi-halları yazıl-sa, böyük kitab olar. Elmi-tibbin atası hesab olunan Əbu Əli Sinanın anası Sitarə öz zəmanəsinin ən əvvəlinci alimə və mahirə və kamiləsi olmağına görə öz oğluna lazımınca tərbiyə vermək səbəbinə oğlu on səkkiz yaşında ulum və maarif dərəcələrini qurtarıb axırlarda da nə dərəcədə məşhur və məruf oldu. Bunların hamısı ananın yaxşı tərbiyəsinin səmərəsidir. Bəni-Abbasların vaxtlarında Harun ər-Rəşidin zamanında Bağdadda Hüsniyyə adlı bir övrət olub, xəlifənin məclisində çox vaxtlarda zəmanəsinin kişilərlə mübahisə edib, əksərən onlara qələbə edərdi. Bu növ tarixi əhvalatları yazmaqdan məqsudim budur ki, islam şəriət və təriqəsi tərəfindən övrətlərin oxumaq ixtiyarına heç bir məmənət yoxdur və illa əvaili-islamda müsəlman övrətlərinin arasında o qədər alimə və mahirə övrətlər mövcud ola bilməzdi. Qafqaziya müsəlmanları əgər öz qız uşaqlarını məktəbə verməyiblərsə də, onların bu işə öz adətləri bəis olubdur. Nəinki bir başqa mane vardır. Əlhəl Badkubədə bina olunan ünasiyyə məktəbinin necə ki, qərardadından məlum edir, binayi-təlimi çox yaxşı təriqə və səbk üzrə vaqedir ki, çox nəfər mütəəllimələr orada oxuyub xoşbəxt olmaqlarına səbəb olacaqdır. Səmimi qəlb ilə biz o məktəbin yaxşılıq ilə açılmağını istida edirik. Biz çox ümid tuturuq ki, o məktəbdə təlim tapan qızlar özlərinin yaxşı xasiyyəti və gözəl adət vəzifələrilə başqa bacılarında dəxi misal olacaqdırlar” [6]. Axundzadə Tiflisdə də qızlar üçün mədrəsənin açılmağına təşəbbüs göstərmişdir [18].

Şeyx qızların təhsilini Qafqaz müsəlmanları üçün həyati əhəmiyyətli bir hadisə hesab edir və o dövrdə nəinki təkcə Azərbaycanda və Qafqazda, ümumən müsəlman dünyasında hələ heç bir ruhaninin etmədiyini edirdi: “qızların məktəbə verilməməsinə islam dini deyil, ölkənin adətləri bəis olub” - deyər ruhani-maarifçi mövqeyini bütün aydınlığı ilə meydana qoyurdu [4, s. 169].

Axundzadə əsərlərinin müqəddimələrində atalara dönə-dönə hətta təzim edərək rica edir ki, qızlarını da təhsilə cəlb etsinlər:

“Cümlə dəyanət və mərifətpərvər atalardan kəmal təvəqqi və təzim ilə rica və istida (xahiş) edirəm ke, necə ki, zükur (oğlan) övladlarınınin məarifə diniyyə və dünyəviyyə kəsb etməklərinə diqqət və təvəccoh (meyl, rəğbət) buyururlar, habelə əzizə və məsumə səbbiyyələrini (qızlarını) də oxumağa din və məzhəbi əqaid və qəvayide şəriafəsindən xəbərdar olub əməl etməklərinə atf (meyl etmə) nəzər buyuralar. Zira ke, fərayidate diniyyənin təhsilində və bəlkə də bil ümum kəsbe məarifdə dinən və əqlən zəkur ilə ünəs arasında heç bir fərq yoxdur və hətta elə fəraidlər vardır ki, ancaq ünəsə məxsus və mü-təalliqdir (aidir) [14].

Həmçinin Axundzadə maarifli insanlarla, sərvət sahibi olan kəslərə üz tutub rica edir ki, əvvəlincilər öz fikir və qələmi ilə, ikincilər isə öz mal və müklərilə savadsız qardaşlarını cəhalət odundan dartıb çıxarmağa vasitələr tapsınlar: “Qara buludların içində hərdən şimşək oynayan kimi müsəlmanların içərisindən də hərdən təlim-tərbiyyə almış məlumatlı cavanlar görünür. Bihəmdullah sərvət sahibi olan kəslər isə az deyil. Bu maarifli insanlarla az-çox gözü açıq olan sərvət sahibi olan kəslər savadsız və biçarə qardaşlarınınin əhval və vəziyyətlərinə yənib-yaxılsınlar. Əvvəlincilər öz fikir və qələmi ilə və ikincilər isə öz mal və mülki ilə onları cəhalət odundan dartıb çıxarmağa vasitələr tapsınlar”. O, sərvət sahiblərini mallarının zəkətını bu yolda sərf etməyə çağırır.

Axundzadə əsərlərində dövrü mətbuatda çap olunan ruhaniləri tənqid və təhqir edən yazılara da cavab vermişdir: “İslam etiqaqlarını təbliğ edən ruhaniləri bekar, müftəxor, riyakar və doğru yoldan çıxardan bir sinif kimi qələmə verirlər...Bu rüsvayçı təsviri dəlil gətirdikdən sonra bu məqalədə bildirir və etiraf edirlər ki, biçarə əhali bu günki hal və əhvallarında yənə də o həzrətlərin himayəsinə və qəyyumluğuna asılı və borcludurlar... Halhazırdaki mədrəsələrdə necə ki, dini elmlər tədris olunur, bunun kimi dünyəvi fənlərdən astronomiya və hesab kimi elmlər də tədris olunur. Heç fərq qoyulmur, ki əvvəlinci dini elmlər, axırıncı dünyəvi fənlərdi, hamısını eyni tədris edirlər. Əgər qeyd olunan fənlər dini elmlərə sairləri kimi qoşulsa və tədris olunsa, hansı ilahiyyat alimi onu qadağan edə bilər. Qadağan etsəydi bunları da həmçinin qadağan edərdi” [13].

Çar hakimiyyətinin əsarəti altında saxladığı millətlər arasında ayrı-seçkilik salması, azərbaycanlıların hüquqlarının tapdalanması Şeyxülislamı daim narahat edirdi. 1905-ci il 26 fevral tarixində Qafqazın baş rəisi vəzifəsi ləğv edildi, Qafqaz canişinliyi bərpa olundu. Qraf Vorontsov–Daşkof fəvqəladə səlahiyyətli canişin təyin edildi. Vorontsov–Daşkof tək-cə zorla inqilabi hərəkəti boğmağın qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq yerli nümayəndələrlə ittifaq bağlamağı qərar etdi. Bunun üçün bir sıra liberal vədlər verdi. Azərbaycanlı nümayəndələr bundan istifadə edərək bir sıra tələblər, o cümlədən Zemstvo dairələrinin yaradılması, məhkəmə iclasçıları hüququnun Azərbaycana tətbiq edilməsi, azərbaycanlıların bütün qulluq işlərinə qəbul edilməsi, uşaqlara məktəblərdə ana dilində təhsil almağına icazə verilməsi, kəndlilərin torpaqla təmin olunması və s. irəli sürdülər. Ermənipərəst, arvadı milliyəyyətcə eməni olan, erməni burjuaziyasının himayədarı Vorontsov–Daşkof Qafqaza inqilabi hərəkəti yatızdırmaq siyasətinin bir hissəsi olaraq və özünü bitərəf kimi göstərmək üçün gələn kimi, müsəlman məscidlərini ziyarət edib, azərbaycanlılarla görüşdü.

Çar hökumətinin yerli rəhbərlikləri tərəfindən daim əzab-əziyyətə düşərək olan müsəlman əhalisində Qrafın gəlməyi ilə bir ümid hissi oyandı. Qraf Tiflisə gəldikdən sonra ibadət evlərini ziyarət etdikdə fəzilətli şeyxülislam Axundzadə onu uzun və mənalı nitqlə qarşıladı. Həmin nitqin dövrün mətbuat orqanlarında dərc olunmuş bir hissəsi:

“Müsəlmanlar həmişə sakitliyə riayət edib, hökumətə qarşı daim sədaqətli olmuşlar. Lakin buna baxmayaraq bizlərə qarşı əsassız və başa düşülməyən etibarsızlıq göstərilmişdir. Dini, mülki və siyasi hüquqlarımız hədsiz sıxışdırılmışdır. Buna görə bizlər nəinki imperiyanın əsil əhalisindən, həmçinin əsrlərlə qonşumuz olan millətlərdən Avropa mədəniyyəti və tərəqqisindən çox geri qalmışıq. Belə bir halda Zati- alilərimizin Peterburqda bizim İslam deputatlarına söylədikləriniz sözlər bizim üçün necə böyük ümidverici səadət olduğunu bəyan etməyə ehtiyac qalmır. Erməni deputatlarının çıxışlarına qulaq asdıqdan sonra: “Müsəlmanların sədaqət və ixtisaslarına əminəm, hüquq cəhətdən onların Rusiyanın digər əhalisi ilə bərabər olması üçün var qüvvəmi sərf edəcəm” buyurmuşdu-

nuz. Bu bizim amalımıza uyğundur. Müsəlmanlar elə bunu istəyirlər: Rusiya imperatorluğuna tabe olan digər millətlər ilə bir hüquqda olmaq. Biz dərdən əmin idik ki, bizim üçün qiymətli sözləriniz sözdən işə keçəcəkdir. İndi əlhəmdülillah inandığımızın həyata keçdiyini gözümüzlə görürük. İnşəallah bütün müsəlmanlar xeyriyə əməllərini yad edəcəkdir. Diyarımıza ayaq basdıqınızla, bütün xalqları bir gördüyünüzü isbat etdiniz. Budur, uzaq yol yorğunluğuna baxmayaraq istirahət etməyib, ibadət evlərimizə təşrif gətirmisiniz. Əgər yada salsaq ki, siz Qafqaza təyin olunmuş hakimlərdən birincisiz ki, Tiflisə gələn kimi müsəlman məscidlərini ziyarət etmişiniz, bu halda bizə qarşı göstərdiyiniz bu alicənablığınız Qafqaz müsəlmanları üçün nə qədər böyük və necə sevinc bəxş edən bir hadisə olduğunu anlarsız. Məscidimizə təşrif gətirdiyinizi eşitdikləri zaman Qafqazın hər bir tərəfindən müsəlmanlar sizi qarşılamağa gəlib, İmperator həzrətlərinə sədaqətlərini, Namestnikə tam itaət və ehtiram edəcəklərini arz etməyə məni vəkil etdilər” [16].

Bu hadisə qəzet səhifələrində sevindirici hadisə kimi işıqlandırılmış, Qrafın Qafqaza gəlməyi bütün əhali üçün sevinc bəxş edən hadisə olduğunu qeyd etmişlər: *“Davam etmiş yağmurlu və buludlu günlərdən sonra, həyat bəxş edən günəş necə bir sevinclə qarşılanırsa, qafqazlılar da insanpərvər Qrafı eyni vəchlə qarşılayıb. Hamının qəlbində Qrafın salehəməli və xeyirxah işlər görməsi ümidləri çulğaladı. Hər yerdə yerli və ruhani rəhbərlərinin çıxışlarında bu amal və ümidlər vurğulanırdı” [16].*

Millət atası Hacı Zeynalabidin Tağıyev erməni və müsəlmanlar arasında sülh yaratmaqdan ötrü əlindən gələni əsirgəməmiş, hər iki millətin başbilənlərini topalayıb xalqı sakitləşdirməyin həlli yollarını araşdırmışlar. Bu məqsədlə Ə.Axundzadə və müfti H.Qayıbzadə Tiflisdən gəlib, Tağıyevin evində yerləşmişlər. 1905-ci il 14 fevralda H.Z.Tağıyevin evində şeyxülislam, müfti, erməni yepiskopları Ananiya və Yusinka, pravoslav ruhani Yuniskiy, yəhudi ravin Berqer, rus, erməni, yəhudi və müsəlman ziyalı nümayəndələrinin iştirakı ilə nahar yeməyi təşkil olunmuşdur [22]. Süfrə arxasında erməni və müsəlmanlar arasında birlik və sülh bərasində, ziyalıların vəzifəsinin xalq kütlələrinin arasında onların bir-biri ilə düşmənçiliklərinin səbəbi

milliyyət və din ayrılığı yox, cəhalət olduğu barədə maarifləndirmənin nəzərdən qaçırılmaması mövzusunda çıxışlar səsləndirildi. Bir neçə gündən sonra Axundzadə Tağıyevlə birlikdə Cənubi Qafqazın müsəlman ərazilərinə səfərə çıxmışlar.

Canişinin müşaviri general Malamanın təkidi ilə hər iki tərəfin nümayəndələri Gəncə çayı üzərindəki körpüyə gəlmişlər. Şeyxülislam və erməni arximandriti nitq söyləyərək sülh elan etmişlər [12, s.4].

“May ayında baş verən qarşıdurmada ermənilərin məğlub vəziyyətə düşməsi onların əsas havadarı olan İ.Vorontsov-Daşkovu narahat etmişdi. O, azərbaycanlı əhalinin artan qəzəbinin qarşısını almaq üçün Tiflisdən general Maqsud Əlixanov-Avarskini və Cənubi Qafqaz Şeyxülislamı Əbdüssalam Axundzadəni Naxçıvana göndərmişdi. Şeyxülislamla İrəvan qazısının bölgəyə gəlişi naxçıvanlıların ermənilərə qarşı çıxışlarının qarşısının alınmasında böyük rol oynadı” [8].

Hadisələr baş verən ərazilərə gedən Ə.Axundzadənin bu səfərləri qəzet səhifələrində də işıqlandırılmışdır. Onun Tiflisdə ermənilər tərəfindən nəşr olunan “Novoe obozrenie” qəzetinə verdiyi müsahibədən:

“Naxçıvandan Yeravana gəldikdə təcili Təbriz müçtəhidinə teleqram yollayıb, nüfuzuna tabe dairələrdəki müsəlmanların sakitliyi pozmasına diqqət etməsini rica etmişəm. Eçmişdən qayıtdıqdan sonra mənə məlumat verdilər ki, Təbriz müçtəhidi Katalikos cənablarına göndərdiyi teleqramda Təbrizdə qarışıqlığın çıxmasının ermənilərin özlərinə aid olduğunu, onlar tərəfindən salındığını bəyan etmişdir. Bəli, tədbirli olmaq gərək. Halbuki, iki qövm bir-biri ilə barışdıqdan sonra ermənilər İtqıran adlı müsəlman kəndinə basqın edib, oranı dağıtmışlar.

İtqıran vaqəəsi bundan ibarətdir: 200 erməni səhər sübhədən yatmış müsəlmanlara xəncəl və tüfənglə hücum edib, hamısını öldürmüşlər. Hətta qorxusundan ot tayasında gizlənmiş uşağa belə rəhm etməmişlər. Müsəlmanların tərəfindən olan hücumlar qəzetlərdə mübaliğəli göstərilmişdir.

İki qövmədən hansının daha çox itki verdiyini mən indi deyə bilmərəm...

Naxçıvan hadisələri qəzetlərdə şişirdilmişdir. Belə ki, müsəlman tacirlərinin çoxu ermənilərin razılıqları ilə onların mallarını gizlədib, qarışıqlıq qurtarandan sonra isə qayıtmışlar. Onlardan çoxu mənim yanıma gəlib bu haqda məlumat verdilər.

Ümumiyyətlə, Yeravan quberniyasındakı hadisələr qəzetlərdə həddindən çox şişirdilib ki, bu da hisslərin daha artıq qızıqmasına səbəb olmuşdur.

Badamlı kəndində ermənilərin İslamı qəbul etməsinə gəldikdə, bu işdə heç bir məcburiyyət olmamışdır. Ermənilər özləri kəndin mollasını çağırıb, İslama qəbul qaydalarını və əməllərini etmişlər. General Əlixanov bu hadisə ilə əlaqədar, əhalini sorğu-sual məqsədi ilə həmin kəndə gedib, onların İslamı könüllü qəbul etməsi faktını təsdiq etmişdir” [20].

Şeyxülislam İrəvan quberniyasında vəziyyətin gərginliyi barədə Qafqaz Canişinliyinə məlumat verir. İrəvan quberniyasında qayda-qanun yaratmaq məqsədilə iyunun 6-da canişin Vorontsov-Daşkovun əmri ilə quberniyanın hərbi və mülki hakimiyyəti birləşdirilir, Qafqaz kavalər diviziyasının rəisi, general-mayor prins Lüdivik-Napoleon general-qubernator təyin edilir [11].

Axundzadə çar üsul-idarəsinə bu qırğınlara ermənilərin səbəbkar olduğunu bildirməklə yanaşı nüfuzundan istifadə edərək tərəfləri sülhə çağırmış, zərərçəkmişlərə, yaralılara maddi və mənəvi köməklik göstərmişdir [15]. O, azərbaycanlı ailələri gəzərək onları təmkinə və səbrə çağırır. Heç nədən çəkinməyərək erməni ailələri ilə də görüşlərində “Daşnaksütyun” partiya-sının fəaliyyətini lənətləyir və onları münaqişənin səbəbkarı adlandırır [9, s.105]. Çarizmin müsəlman ruhaniliyinə olan münasibət çərçivəsində xalqa edə biləcəyi xidmətin bununla məhdudlaşması ona çox əziyyət verirdi. O, Ruhani İdarəsində erməni hücumlarından ziyan çəkmiş müsəlmanlar üçün ianə toplanmışdır. ARDTA-də Ruhani İdarəsinə yazılı şəkildə müraciət etmiş zərərçəkmişlərə maddi yardım göstərilməsi barədə sənədlər qorunur [3, v.2].

Həmin ərəfədə mətbuatda Zaqafqaziya şeyxülislamı axund Əbdüssalam Axundzadənin milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq Cənubi Qafqaz xalqlarına müraciəti yayımlanır: “Tiflisdə rüsvayçı erməni-müsəlman qırğınının

qara günləri onlarla günahsız insanı qurban apardı. Sağ qalanlar onlara həsəd aparır. Yaralıları, yetimlər, dullar, qarətlərdən və yanğınlardan mülklərini itirənlərin hamısı böyük ehtiyac içindədirlər və maddi kömək üçün mənə müraciət edirlər. Onlar kasıb və əslində zərərçidə olan öz tiflisli dindaşlarından yardım uma bilmirlər. 22-30 noyabr hadisələrinin iztirab çəkən qurbanları adından, taleyin hökmünə buraxılmış və yaşamaq üçün heç bir vəsaitləri olmayan qadınlar, qocalar, uşaqlar adından Cənubi Qafqazın milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün əhalisinə yoxsullaşmış qardaşlarına imkan daxilində kömək göstərmələri xahişi ilə müraciət edirəm". Şeyxülislamın son dərəcə təsirli müraciəti cavabsız qalmır[15].

Azərbaycanlılara qarşı olan haqsızlıqların, erməni vəhşiliklərinin şahidi olan Şeyxülislam əsəb sarsıntısından xəstəliyə düşərək 1907-ci ildə vəfat etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. ARDTA - fond №290, siyahı2, №2617
2. ARDTA - fond №290, siyahı 1, №1957
3. ARDTA - fond №290, siyahı 2, №2725
4. Əbilov, (Turan) A.İ. Darülmöminin / A.(Turan) Əbilov. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2012. - 432 s.
5. Ələkbərov, F.Q. Azərbaycan mühafizəkarları və ittihadçıların "islam birliyi" ideyası : [Elektron resurs] / 21 Fevral 2013 /http://modern.az/articles
6. H.Z.Tağıyev / Red. Vasif Quliyev. Tərtib edənlər: Ə.Naşımoğlu, Ə.Bağirov, P.Əlioğlu. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, - 1993. -144
7. Hacıyev İ, Şixəliyev E, Cəfərli E, Şabanov M. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. Bakı – Elmin İnkişafı Fondu, 2017. 300 s.
8. İllarion Vorontsov-Daşkov–Wikipedia NiNa.Azhttp://wikipedia.az.nina.az › İll...
9. Məmmədli, H. Qafqazda İslam və Şeyxülislam / H.Məmmədli.- Bakı: "MBM", - 2005, -180 s..
10. Məmmədov, F. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-ci il Tiflis kütləvi qırğını dövrün arxiv mənbələrində və yerli mətbuatda // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış—"Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan" beynəlxalq elmi konfransının materialları), -Bakı: -2014, №1 48-50, -s.390-403
11. Mustafa, N. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı // Xalq q.- 2005, 29 mart, çərşənbə axşamı. -s.5
12. Paşayev, A.Ə. 1906-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri // Xalq q. - 2006, 30 mart. №67, s.-4
13. آخوندزاده عبدالسلام وعظ و نصیحت باکواولینجی شرکت مطبعهسی ۱۹۰۳ ۴۰ص ۱۳۲۰
14. آخوندزاده آ ۱۹۰۳/۱۳۲۰ تفسیر - ۸۳ص ۱۴
15. ارشاد غ. تلگرام - ۱۹۰۷. ۱۲/۱۴
16. ترجمان غ. - شیخ الاسلامک. نطقی. - ص. - ۱۹۰۵ (مئی-۲۰)
17. ترجمان غ روحانی مدرسه علیه ۱۹۰۵. (مارت۴-۸) - ص-۱.
18. ترجمان غ قزشقولاسی ۱۸۹۶ (ینوار ۱۴) - ص.-۱۸
19. آق گل دستسه سی - یاکه (ادبیات جدیدہ خدمہ لری) - آپریل ۱۹۰۶ ترجمان غ. ۱۰
20. رجمان غ. شیخ الاسلام له سو یله شو. ۱۹۰۵ (ایون ۲۴) - ص ۲
21. Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903–1934 гг.)" (№ 18 Письмо А.М. Топчибашева С.-Г. Джантюрину) / Сост., предисл. и прим. С.М. Исхаков. - Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012. - 280 с.
22. Джаббаров, Ф. Почему Гаджи Зейналабдину Тагиеву не удалось предотвратить армяно-азербайджанскую резню 1905 года?: [Электронный ресурс] / 16.02.2016 www.1news.az/.../20160216111850711.html
23. Каспий газ. Панисламизм, его характер и направление // - 1900, -21 апрел, № 87
24. Каспий газ. Положений мусульманских народов // -1904,-19 декабр, № 282.

Summary

Sevinj Rahnulla

Practical activity of Abdussalam Akhundzade in protection of national interests

One of the statesmen of science, education and religion of Azerbaijan of XIX century was sheikhulislam, religions leader of Caucasus, sheikh Abdussalam Akhundzadeh. In 1894 he was appointed to Religious Board of Muslims of Caucasus located in Tbilisi. When we look at his religions, scientific, public-political activities from historical point of view we can see that he have created very important school for Azerbaijani society and youth.

A.Akhundzadeh tried to prevent Armenian-Muslim fight, made moral and material assistance to Azerbaijanis, injured during genocide. Akhundzadeh and his family also greatly suffered from the genocide committed by Armenians.

Sheikh appealed to the tsarist government dealing with scientific development of people. During his meeting with Count Vorontsov-Dashkov, he once again brought to his attention the problems of the people. Akhundzadeh who achieved his aim with great difficulties, was the statesman whom people hoped and believed in.

Keywords: Religious board, sheikhulislam, genocide, fight, national unity

Резюме

Севиндж Рахнулла

Практическая деятельность Абдуссалама Ахундзаде в защите национальных интересов

Одним из деятелей науки, просвещения и духовности XIX века Азербайджана был и шейхулислам, духовный лидер Кавказа шейх Абдуссалам Ахундзаде. А в 1894 году Ахундзаде был назначен шейхулисламом в духовное управление мусульман Кавказа, которое находилось в Тифлисе. При взгляде на его религиозную, научную, общественно-политическую деятельность с исторической точки зрения, можно увидеть насколько важную школу он создал для азербайджанского общества и молодежи.

А.Ахундзаде старался предотвратить армяно-мусульманскую войну. Он оказывал материальную и моральную помощь пострадавшим во время геноцида азербайджанцам. Ахундзаде и его семья также сильно пострадала от учиненного армянами геноцида.

Пользуясь малейшими возможностями шейх обращался к царскому правительству по научному развитию народа. Во время встречи с графом Воронцовым-Дашковым он еще раз обратил его внимание на проблемы народа. Достигнув своей цели, хотя с большими трудностями, Ахундзаде являлся тем деятелем, на которого народ надеялся и которому верил.

Ключевые слова: Духовное управление, шейхулислам, геноцид, борьба, национальное единство